

ריאיון

עם הרב עדין אבן־ישראל (שטיינזלץ)

מראיינים: עדי שרצר, נעמה זיגדון ולי ברטוב

הרב עדין אבן־ישראל (שטיינזלץ), רב ישראלי המשתיך לחסידות חב"ד, חתן פרס ישראל לשנת 1988, עומד בראשם של מוסדות 'שפע - למד את עמי' ומשמש נשיא ישיבות 'מקור חיים' ו'תקוע'.

מפעלו המרכזי של הרב שטיינזלץ, שהעבודה עליו נמשכה כארבעים וחמש שנים (1965-2010), היה ביאורו ותרגומו של התלמוד הבבלי לעברית. מהדורה זו, הידועה כ'מהדורת שטיינזלץ' הנגישה את התלמוד לציבור הישראלי הרחב ונעשה בה שימוש בעולם הישיבות, בעולם ההתחדשות היהודי ובעולם האקדמי. כמו כן פרסם הרב שטיינזלץ עשרות ספרים ומאות מאמרים בשפות שונות, העוסקים במעגל החיים היהודי ובטקסטים המכוננים של היהדות. כיום עובד הרב שטיינזלץ על ארבעה פרויקטים נוספים: ביאור על המשנה, ביאור על התנ"ך, ביאור על משנה תורה לרמב"ם ופירוש על הסידור.

הרב שטיינזלץ נולד בירושלים בשנת 1937. אביו, אברהם שטיינזלץ, היה נצר למושפחה חסידית ידועה וחי חיים רבי תהפוכות; היה מקורב למפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ),¹ אך נמנה עם תלמידיו של הלל צייטלין² והתקרב לציונות.

* הריאיון התקיים במשרדו של הרב שטיינזלץ בשכונת נחלאות בירושלים ב־11 באפריל 2016.

1 המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ) - המפלגה הקומוניסטית הראשונה שפעלה בארץ ישראל. פק"פ נוסדה בשנת 1921 לאחר פילוג במפלגת הפועלים הסוציאליסטית העברית (מפס"ע). בשנת 1922 שינתה את שמה ל'פאלעסטינישע קומוניסטישע פרטיי' בשפה היידיש, מתוך נקישת עמדה שלילית כלפי הציונות. המפלגה דגלה בעקרונות הקומוניזם והאמינה באינטרנציונליזם מעמדי יהודי־ערבי. לימים שימשה פק"פ בסיס להקמתה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). ראו: זאב לקר, מפ"ס - פ.ק.פ. - מק"י: קורות המפלגה הקומוניסטית בישראל, עם עובד, תל אביב 1953.

2 הלל צייטלין (1871-1942) - הוגה דעות יהודי אשר נספה בשואה. צייטלין נולד בעיירה

בשמו של האב, שרוב חייו התפרנס מעבודות חק, נקשרו סיפורים רבים; בין השאר נטען כי השתתף במלחמת האזרחים בספרד ונמנה עם מייסדי קיבוץ בית אלפא.³ אמו, לאה, נולדה בז'ליחוב שבפולין בבית חסידי ולאחר עלייתה לארץ עסקה בתפירה.

המשפחה התגוררה בשכונת קטמון (גונן) בירושלים וחייה בתנאים כלכליים קשים. הרב שטיינזלץ למד בילדותו בבתי ספר דתיים ובהדרגה התקרב ליהדות החב"דית, בין השאר בהשפעתו של רב השכונה, דב בער אליעזרוב.⁴ בשנות נעוריו למד בשיבת 'תומכי תמימים ליובאוויטש' בלוד⁵ ובד בבד רכש השכלה אקדמית, למד כימיה ופיזיקה באוניברסיטה העברית, עסק בחינוך ואף מונה למנהל בית ספר במושב בית הגדי שבנגב.

קורמה שבבלרוס למשפחה דתית מזרם חב"ד. בשנות התבגרותו עזב את העולם הדתי לאחר שנחשף לכתבים של הוגים כשפינוזה, ניטשה ודוסטויבסקי, אך התקרב לדת בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. בראשית ימיה של התנועה הציונית דגל צייטלין בציונות ההרצליינית. בהמשך, בעקבות משבר אוגנדה (1903) ולאור הקשיים הקיומיים שחוו יהודי מזרח אירופה, הצטרף לתנועה הטריטוריאלית בהנהגתו של ישראל זנגויל (1864-1926) שדרשה למצוא פתרון מידי ליהודים אלו. צייטלין השאיר אחריו כתבים רבים, בהם ספרים בנושא תורות הקבלה והחסידות. ראו: שרגא בר-סלע, **בין סער לדממה: חייו ומשנתו של הלל צייטלין, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999.**

3 נפתלי קראוס, 'אגדות מבית אבא', מעריב, 12.6.1986.

4 דב בער אליעזרוב (1907-1997) היה רבה של שכונת קטמון בירושלים. הרב אליעזרוב נולד בחברון למשפחה חב"דית. לאחר ששהה בשנות מלחמת העולם הראשונה במצרים למד במוסדות 'עץ חיים' בירושלים. הוא הוסמך לרבנות, שימש ר"מ (רב מלמד) בשיבת 'תורת אמת' ולבסוף אף מונה לראש ישיבת ראדזין בירושלים. בתקופת המנדט הבריטי שימש רב מחנה המעצר בלטרון ולאחר מלחמת העצמאות היה למנהיגם הרוחני של פליטי העיר העתיקה שהתרכזו בקטמון. לאחר מכן מונה לעמוד בראש הכולל של ישיבת 'כרם ביבנה' ושימש חבר בבית דין רבני חב"ד. ראו: ישראל פנחס טירנואר, 'גאון וחסיד בשערי כלא לטרון', **עולם החסידות**, 233 (אלול תשס"ט), עמ' 20-25.

5 מוסדות תומכי תמימים - ישיבת 'תומכי תמימים ליובאוויטש' היא רשת הישיבות של חסידות חב"ד הפרוסה ברחבי העולם. הישיבה הראשונה ברשת נוסדה בשנת 1897 בעיירה ליובאוויטש שבפולין. מייסדה היה הרב שלום דובער שניאורסון, האדמו"ר החמישי בשושלת מנהיגי חסידות חב"ד. הכינוי 'תמימים', ניתן לתלמידי ישיבות חב"ד ונגזר מן התפיסה כי התורה שהם לומדים היא תמימה, שלמה - שכן היא מכילה את תורת הנגלה (חמשת חומשי תורה) לצד תורת החסידות. כיום יש ברשת עשרות ישיבות ברחבי הארץ והעולם; הנהלת הרשת שוכנת במרכז חב"ד העולמי בברוקלין, ניו יורק. להרחבת הקריאה בנושא ראו: ד"ר הלל זיידמן, 'ישיבות לובאביץ', דעת, <http://www.daat.ac.il/daat/chinuch/mosdot/yeshivot-2.htm> (אוחזר ב־12.9.2016).

בשנת 1965, בהיותו בן 27, החל במפעלו המרכזי: תרגום וביאור התלמוד הבבלי לעברית, עבודה שארכה כ־50 שנה. בריאיון ליאיר לפיד הסביר הרב את הרעיון המארגן שמאחורי המפעל השאפתני:

מה שאני ניסיתי לעשות הוא להסיר את המחיצה. אני קורא למה שעשיתי 'מורה מיטלטל'. אתה יכול לקחת אותו, לפתוח לבד ולקרוא. אם אני מדבר כל הזמן ואין מי שיקשיב לי, זה לא דיאלוג. לרוב הקהל בישראל התלמוד הוא עולם סגור, נעול. בשביל שיהיה דיאלוג הוא צריך להיות יותר ברור להם.⁶

מלאכת הכתיבה נמשכה שנים רבות מעל למצופה, נקודה שעליה עמד הרב:

אם הייתי יודע כמה קשה הדבר ובכמה עמל הוא כרוך, ייתכן ולא הייתי מעז להתחיל במפעל הזה [...] אם הייתי חושד שזה ייקח לי למעלה מארבעים שנה ייתכן ולא הייתי מעז. אבל הייתי צעיר, וכשאתה צעיר אתה קצת טיפש ולא לוקח בחשבון את הקשיים והבעיות הכלכליות והלוגיסטיות בהוצאה של ספר כזה.⁷

מפעלו של הרב שטיינזלץ עורר עניין רב⁸ וסיום כתיבתו של הביאור בשנת 2010 היה אירוע מרכזי ששודר בשידור חי ליותר מ־300 מוקדים ברחבי העולם.⁹ לצד זאת עוררו הביאור וספריו האחרים של הרב ביקורת חריפה של רבנים חרדיים בישראל ובהם הרב אלעזר מנחם שך, שהיה בזמנו מנהיג הציבור החרדי־הליטאי ונחשב בציבור זה ל'גדול הדור'.¹⁰ הרב שטיינזלץ הוחרם¹¹ וגם במוסדות התורה של הצינונות הדתית נמנעו בשלב הראשון מלעשות שימוש נרחב בביאור כחלק משגרת הלימוד. חוקר התלמוד עוזיאל פוקס, שראה את הפרויקט באור חיובי, ניסה לעמוד על טיעוני המתנגדים:

- 6 יאיר לפיד, 'לכתוב את התלמוד', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 21.5.2010.
- 7 יצחק הורוויץ, 'הרב אבן־ישראל חושף את תוכניתו: פירוש על התנ"ך', תב"ד און ליין, ז' באב תשע"ב. השוו: צופיה הירשפלד, 'הרב שטיינזלץ מסיים: לא חשבתי שייקח 45 שנה', ynet, 11.11.2009.
- 8 Richard N. Ostling & Marlin Levin, 'Giving the Talmud to the Jews', *Time*, 18.1.1988
- 9 ללא שם מחבר, 'הרב שטיינזלץ סיים את הביאור: תודה לבורא עולם', ynet, 7.11.2010; דעה גלעדי, 'עידן חדש: הושלם פרויקט ש"ס-שטיינזלץ', עולם קטן, 11.11.2010; אריאל הורוביץ, 'עשה סיום', כיפה, 8.11.2010.
- 10 עיינו למשל: נח זבולוני, '3' ספרי הרב שטיינזלץ טעונים גניזה - כדברי מינות וכפירה', דבר, 4.8.1989.
- 11 הנ"ל, 'החרדים פסלו בית־דין במוסקבה בו ישב הרב עדין שטיינזלץ', דבר, 28.12.1989.

לטוענים כנגד הלימוד במהדורת שטיינזלץ טענות רבות: יש בה אי דיוקים, ההצמדה של לשון הגמרא אל פירוש בלשון מודרנית יפריע ללומד בעתיד ללמוד גמרא בעצמו, הלומד מקבל את פירוש המפרש ללא התמודדות עם הקשיים שבגמרא - התמודדות המאפשרת להבין את הפרשנויות השונות וכיוצא בזה. [...]

התחושה היא, שנוסף לטענות המוגדרות יש גם טענות פחות מוגדרות. אך אלה לא פחות משמעותיות ביצירת התנגדות למהדורה זו: העובדה שהלימוד במהדורה זו מקל מאוד על התלמיד המתחיל גורמת לתחושה שהלימוד במהדורה זו הוא פחות רציני מאשר לימוד מהגמרות הרגילות, אלה שאינן מפוסקות ואינן מבוארות. לכך מתלווה התחושה שלימוד הגמרא בגמרות הרגילות הוא אתגר, מה שאין כן במהדורה זו. ומכאן לטיעונים בסגנון: זו לא המהדורה המקובלת, כך לא לומדים ב'שיבות', הלימוד ב'שטיינזלץ' מיועד ל'בעלי בתים' ולא לתלמידי חכמים, וכן הלאה.¹²

כמה מפעלים מתחרים, שהמפורסם בהם הוא ביאור שוטנשטיין,¹³ חיקו את מגמתו של הרב שטיינזלץ אך לא זכו לביקורת דומה. כדי לאפשר את השימוש בספריו בעולם הישיבות הודה שטיינזלץ במקצת מהביקורת שהוטחה בו והתחייב לתקנה; אך בראיונות מאוחרים יותר טען כי ההתנגדות לביאורו היא חלק מהמאבק הליטאי בחב"ד,¹⁴ וכחלק מביקורתו העקרונית על מוסד הישיבה¹⁵ אף תקף את אופן

12 עוזיאל פוקס, 'לימוד ב"שטיינזלץ" - בעצם, למה לא?', בשדה חמ"ד, 4 (תשנ"ז), עמ' 51-58. השוו: צור ארליך, 'הדרן עלך הרב שהגיע לקו הגמרא', מקור ראשון (דיוקן), 18.5.2010.

13 תלמוד שוטנשטיין הוא מהדורה מבוארת של התלמוד הבבלי שיוצאת לאור בהוצאת הספרים היהודית-אמריקנית 'ארטסקרול'. מפעל הביאור והתרגום היה במימונו של הנדבן היהודי-אמריקני ג'רום שוטנשטיין (1935-1992) והחל לראות אור בשנת 1990. בניגוד לביאור שטיינזלץ ששמר על תבנית הדף המקורית אך לא על העימוד, מהדורת שוטנשטיין מביאה את הביאור צמוד לדף המקורי ולא פוגעת בעימוד. לעומת ההתנגדות החרדית לביאורו של הרב שטיינזלץ זכתה מהדורת שוטנשטיין ל'הסכמות' מרבנים חשובים ובהם שניים ממנהיגי הציבור החרדי הליטאי בישראל, הרב יוסף שלום אלישיב (1910-2012) והרב חיים קנייבסקי (נולד ב'1928). עם זאת בעוד מהדורת שטיינזלץ התקבלה גם באקדמיה ובקרב הציבור הלא אורתודוקסי נותרה מהדורת שוטנשטיין פופולרית בעיקר בעולם הישיבות.

14 יצחק טסלר, 'הרב שטיינזלץ על הרבי מלובביץ': המפקד נעדר, והחסידים ממשיכים לפעול', ynet, 15.7.2014.

15 עדין שטיינזלץ, 'בוערים לעבודת הבורא', מקור ראשון, מוסף שבת, 15.3.2012; צביקה קליין, 'הרב שפרץ הדרך לתלמוד: הגזמנו בלימודי הגמרא', מקור ראשון (דיוקן), 4.12.2014.

התנהלותו של עולם התורה החרדי:

פעם מסביב לכל ראש ישיבה היתה יושבת עדה של זאבים צעירים, כל מלה שהוא הוציא מהפה, הם מיד התנפלו עליו, ניסו להוכיח שהוא טועה, והיום [...] זה הפך להיות עולם של 'הוא אמר', כולם עושים. מה קרה לווכחנות האינטלקטואלית? פעם הווכחנות היתה המהות של החשיבה היהודית. על זה הרי מבוסס התלמוד.¹⁶

זאת ועוד, להבדיל מהטענה כי הביאור שלו 'מנמיך' את התלמוד או מפשט אותו יתר על המידה ועל כן פוגם באיכות הלימוד, הרב שטיינזלץ גורס כי התרגום לעברית בת זמננו דווקא עשוי להעמיק את הלימוד:

הביאור שלי לא רק שאינו מנמיך את הגמרא, אלא במידה מסוימת נותן אפשרות גם להתעמקות ולהתקדמות גדולה יותר [...] בסופו של דבר, הביאור שלי מנסה לפתור בעיקר את הבעיות הטכניות: בעיות השפה, בעיות ההקשר, בעיות הנובעות מן העובדה שהתלמוד איננו ספר מסודר הבנוי בהדרגתיות - כל הבעיות הללו הן בעצם בעיות של כניסה אל התלמוד עצמו, ולצער הלב הרבה פעמים הלימוד בדרך המסורתית מקדיש זמן כל כך רב להתגברות על הבעיות הטכניות, עד שבפועל לא נשאר הרבה זמן להתעמקותו ולחידושו... השתדלתי להשאיר את מרב אפשרויות הפירוש הקלאסיות בתוך הביאור ובתוך מנגנון שלם של הוספות והערות, אבל כמובן נוח יותר לעסוק בלימוד שמירובו הוא עבודה טכנית, ואיננו פותח את האפשרות להקדיש יותר זמן למחשבה יוצרת.¹⁷

בד בבד עם העבודה על הביאור לתלמוד השלים בשנת 2013 ביאור רחב על ספר התניא, ספר היסוד של חסידות חב"ד;¹⁸ ביוגרפיה על האדמו"ר השביעי של חב"ד, הרב מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויטש,¹⁹ וכמה עשרות ספרים אנציקלופדיים

16 לפיד (לעיל הערה 6).

17 הירשפלד (לעיל הערה 7).

18 ספר התניא הוא ספר היסוד של חסידות חב"ד, שכתב מייסדה ר' שניאור זלמן מלאדי (1745-1812) ונדפס לראשונה בשנת 1795. פירושו של הרב שטיינזלץ כולל תשעה כרכים, ולצד ביאור של הטקסט הספר מכיל הקדמות, מקורות, מראי מקום וכתבים משלימים. ראו: עדין שטיינזלץ, **ביאור תניא**, מגיד ושפע, ירושלים 2006.

19 הרב מנחם מנדל שניאורסון (הרבי מליובאוויטש, 1902-1994) היה האדמו"ר השביעי והאחרון של חסידות חב"ד (משנת 1951). הקים את מפעל השלוחים של חב"ד והוא מזוהה עם החסידות גם כיום. הרבי מליובאוויטש נולד בעיר ניקולייב (כיום באוקראינה) ובמלחמת העולם השנייה ברח מאירופה וקבע את מושבו ברובע ברוקלין שבעיר ניו יורק.

נוספים, ובהם סדרת ספרים בהוצאת האוניברסיטה המשודרת, שזכו לפופולריות רבה.²⁰ כמו כן המשיך במהלך השנים בעשייה חינוכית: בשנת 1985 ייסד את מוסדות 'מקור חיים', המשלבים את רעיונות החסידות עם עקרונות הציונות הדתית;²¹ בשנת 1988, בעקבות הגלסנוסט וכחלק מחידוש פעולתה של חב"ד ברוסיה ייסד את המרכז ללימודי יהדות בחבר העמים, שנועד לטפח תודעה יהודית בקרב יהודי ברית המועצות; וב-1989 ייסד במוסקבה את הישיבה הראשונה שהוקמה בברית המועצות. הרב שטיינזלץ היה עמית במרכז וודרו וילסון בווינגטון ובאוניברסיטת פרינסטון. הוא בעל תואר דוקטור לשם כבוד מישיבה יוניברסיטי (Yeshiva University) בניו יורק ומאוניברסיטת בן-גוריון, בר-אילן, ברנדייס ופלורידה. בשנת 2004, כחלק מניסיון להקים מחדש את הסנהדרין,²² מונה הרב שטיינזלץ לעמוד בראשה, אך התרחק מגוף זה בשל האוריינטציה הפוליטית שלו.²³ בשנת 2005 הקים את ארגון 'שפע': למד את עמי' המשמש ארגון גג לכל פעילויותו ומוציא לאור את ספריו. ניסיון חייו והישגיו הרבים מאפשרים לו לראות את החברה הישראלית בהסתכלות ייחודית ולא מגזרית, מתוך זיהוי תהליכי הליכה וביקורת עליהם.

כתביו התפרסמו בעשרות ספרים ודמותו השפיעה עמוקות על העולם החסידי, הפוליטיקה הישראלית והקהילה היהודית בארצות הברית. ראו: Adin Steinsaltz, *My Rebbe*. Magid & Shefa, Jerusalem 2014.

20 ראו: עדין שטיינזלץ, *דמויות מן המקרא*, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב 1980; הנ"ל, *נשים במקרא*, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב 1983; הנ"ל, *אישים בתלמוד*, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב 1987; עדין שטיינזלץ ועמוס פונקנשטיין, *הסוציולוגיה של הבערות*, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב 1987.

21 ישיבת מקור חיים ממוקמת בכפר עציון ומשלבת לימודים תכנוניים ולימודים תורניים. בראשה עומד הרב דב זינגר (נולד ב-1957). 'מקור חיים' היתה הישיבה התיכונית הראשונה בישראל שהציבה במרכזה לימודי חסידות. שמה של הישיבה עלה לכתרות בהקשר לחטיפתם ורציחתם של שניים מתלמידיה בקיץ 2014, זמן קצר לפני פרוץ מבצע 'צוק איתן'.

22 סנהדרין הוא כינוי לערכאה משפטית גבוהה המתוארת בספרות חז"ל, שישבו בה שבעים ואחד דיינים והובאו לפניו סוגיות הלכתיות ודיונים משפטיים חמורים. התלמוד הבבלי מתאר (ראש השנה, דף ל"א, עמ' א-ב) את נדודיה של הסנהדרין לאחר חורבן בית המקדש השני (שנת 70) והיא בטלה ככל הנראה במהלך המאה ה-2 לספירה. משלב זה נעשו ניסיונות שונים לחדש את הסמיכה ולהקים מחדש את הסנהדרין. ניסיון אחרון מסוג זה נעשה בשנת 2005 ובמהלכו נבחר הרב שטיינזלץ לנשיא הסנהדרין. ראו את אתר 'הסנהדרין החדשה': <http://www.thesanhedrin.org>

23 מוטי לוי, 'הרב שטיינזלץ: הרבנים החרדיים אינם מושלמים', וואלה!, 30.5.2011.

עדי:

כתב העת **ישראלים** הוא כתב העת של המסלול ללימודי מדינת ישראל, בהוצאתו של מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בכל גיליון אנחנו מראיינים דמויות מרכזיות בהיסטוריה הישראלית, אנשי מעשה שמאירים את הסיפור המוכר לכולנו מכיוונים שונים ועשויים לתרום להבנה טובה יותר של האירועים. מטרתנו היא לקחת את הסיפור האישי ודרכו להתבונן על הסיפור הכללי של מדינת ישראל. אנו מודים לך על שהסכמת להתראיין עבורנו.

נעמה:

בתור התחלה היינו שמחים לשמוע מעט על הילדות שלך. אנחנו יודעים שהרב נולד בירושלים ב־1937...

הרב שטיינזלץ: נכון. זו אמת.

נעמה:

נשמח אם תספר לנו מעט על התקופה הזאת, ככל שאתה זוכר, כיצד חווית את ירושלים של אותם הימים?

הרב שטיינזלץ:

למעשה זו התקופה שהייתי רוצה לדבר עליה. אמנם אין לי ממנה זיכרונות רצופים, אבל אין לי זיכרונות רצופים אפילו מהחודש שעבר, כך שאין עם זה בעיה.

אני חושב שהזיכרון הראשון שלי היה כשהייתי בן שנה. אינני בטוח באשר למקום, אך כמדומני זה היה ברחוב יונה, בכרם אברהם.²⁴ גרנו בשכונה הזאת שהיתה שכונה מורכבת מאוד, בראש ובראשונה מורכבת מאנשים שונים, עמוס עוז גר שם וגם א"ב יהושע. הייתי מבוגר מעמוס עוז בשנתיים וספרו החצי-אוטוביוגרפי²⁵ הוא לדעתי תיאור לא רע של אווירת השכונה. זו היתה שכונה מעורבת ובה כל מיני סוגים של אנשים, כיום השתנו כמובן האנשים שבה. יצאתי עם משפחתי מהשכונה הזאת כשהייתי כבן חמש או משהו כזה, אבל הזיכרונות הראשונים שלי נצרכו שם.

אני זוכר שאני בתוך עגלת ילדים, בוודאי לא ידעתי בן כמה אני; ואמי ואני עוברים ברחוב קטן, קטן מאוד, כשלתע מתפוצצת פצצה ליד; אמי תופסת את העגלה ורצה. זה הזיכרון הראשון

24 שכונת כרם אברהם נמצאת בצפון-מרכז ירושלים בסמיכות לשכונת גאולה ומחנה שנלר. השכונה נוסדה ב־1853 כחווה חקלאית. מייסדה היה ג'יימס פין (1806-1872) ששימש הקונסול הבריטי בעיר ועסק בפעולות מיסיונריות. כיום נבלעה השכונה לגמרי בשכונת גאולה והיא מתאפיינת בעיקר ברחובותיה הקרויים על שם נביאי תרי עשר.

25 עמוס עוז, **סיפור על אהבה וחושך**, כתר, ירושלים 2002.

של חיי. מבחינה מסוימת זה זיכרון כמעט... טראומתי. לא יכולתי אפילו להיבהל, לא הבנתי שום דבר, רק נותרו בי הזיכרון, התמונה הזאת. זו תמונה אישית של מה שכונה 'המאורעות', שהחלו למעשה ב-1936 ונמשכו עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה,²⁶ אז דיכאו הבריטים את פעולות הטרור האלה ביד חזקה. זה היה הזיכרון הראשון שלי.

היתה לי הזדמנות לספר על זה לאיזו קבוצה של אנשים גדולים מאמריקה. זה סוג של סימן לחיים. כי בעצם, מה הם החיים מאז אותם מאורעות שלא ידעתי עליהם שום דבר? סדרה של מלחמות שירשתי מהזווית שלי והם ליוו אותי.

מלחמת העולם השנייה לא נגעה בנו הרבה מלבד החלונות האטומים והמואפלים בלילה; את ירושלים בכלל לא הפציצו, אבל פחדנו. אני זוכר את עצמי יושב ועושה שיעורים, ילד בכיתה א' או ב', ליד שולחן קטן והכול אפל. אני זוכר שוב חוויה משנת 1944 או 1945 - כשהסכנה של ההפצצות חלפה לגמרי ובפעם הראשונה ראיתי אורות של רחוב. עד אז לא היו אורות, תמיד היה חושך, ירושלים היתה מואפלת כולה; ואז פעם ראשונה לראות אור! איזו חוויה... להגיע עד לפינה של רחוב יפו והמלך ג'ורג', לראות את אורות החנויות, כל הצבעים.

בעצם מלחמת העולם היתה כל הזמן ברקע, הייתי צעיר מדי לדעת כל מה שקורה, אני רק זוכר את ההרגשה של מועקה. זה נושא לדיון אחר, אבל למעשה לא ידעו הרבה על מה שקורה באירופה, זה נודע רק אחר כך - למעשה גם הנושא הזה היה בהאפלה. למעשה, היהודים גילו רק שנה-שנתיים לאחר המלחמה מה בדיוק קרה. בתוך זמן המלחמה היו שמועות, אבל לא ידיעות של ממש. והיה ניסיון, לא רק של השלטונות האנגליים, גם של הרשות המקומית שלנו להאפיל את זה. כתבו על זה ספרים וחלק מהסיפורים האלה עלו גם במשפט קסטנר.

עדי: ואיך זה היה לגדול כילד בתוך הסביבה הזאת?
הרב שטיינזליץ: ירושלים היתה אחרת, זו היתה אווירה לגמרי שונה. כילד אני זוכר איך יום אחד הלכתי עם חבר שלי, הייתי בן שש והוא היה בן חמש,

26 מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, הידועים גם בשם 'המרד הערבי הגדול', הם כינוי לסדרה של פעולות טרור שהיו בבחינת מרד מאורגן של הערבים תושבי ארץ ישראל בשלטונות המנדט הבריטי וביישוב היהודי.

לראות את סוסי המשטרה. זה היה בט' באב וכל השכונה נעמדה על הרגליים - שני ילדים נעלמו. אני ידעתי את הדרך, הלכתי וחזרתי, הכול היה בסדר מצדי, אבל המהומה... היה מתח, אנשים דאגו. עם זאת הייתי אומר שההרגשה הכוללת של ילד היתה שונה. קחו את החיילים האנגלים לדוגמה, כולם דקים וזקופים. תיארתי לעצמי שכל האנגלים נראים ככה, לא עלה על דעתי שיש אנגלים שמנים ובעלי כרס. כילד לא היתה הרגשה של אימה, האנגלים היו קיימים שם, היה ברור שהם שולטים במדינה, אבל פחד בוודאי לא היה.

אתה זוכר בתור ילד אם היתה קיימת אצלך או בסביבה שבה גדלת תודעה שעומדת לקום מדינה?

לר: הרב שטיינזולץ: תראי, זה מה שאני רציתי לספר. התקופה היתה מעניינת מאוד. מבחינה מסוימת, כילד לא הייתי מודע לכל הפוליטיקות. בחלק היהודי של העיר היתה הרגשה, של אוטונומיה. הסוכנות, 'המוסדות הלאומיים', כמו שקראו להם, היתה הרגשה של משילות, שיש ממשלה - היו מטילים מעין חצי מס-חצי התנדבות, 'כופר הישוב'²⁷; אני חושב שזה היה חצי מיל.

לאחרונה יצא לי לחשוב על זה הרבה, לא דווקא בגללכם; התודעה שהיתה בזמן מלחמת השחרור והתחילה עוד קודם לכן היתה תודעה של בניין מדינה. מעולם לא היתה תודעה באופן בולט כזה כמו בתקופה הזו - זה הופיע בשירים, במודעות בעיתונים. אפילו במודעת אבל בעיתון נכתב: 'בבניין המדינה נתנחם, זו היתה רוח הדברים.

אף פעם לא הייתי מוזיקלי, אבל היו המון שירים בתקופה של מלחמת השחרור - שירים של ה'חיימים'²⁸; מי שכתבו אותם אולי לא היו משוררים גדולים אבל הם היו משוררים מוכשרים והם כתבו שירים טובים, כמו למשל 'אני והסבתא ישבנו בצוותא' ו'על המשלט יושבת עיר'. היתה תודעה של תקופה, שמשוה היסטורי

27 כופר הישוב היה מגבית וולונטרית לצורכי ביטחון שגבו מוסדות היישוב על פי החלטת הוועד הלאומי למן שנת 1938 ועד להקמת המדינה. הוא נועד לממן את הוצאות הביטחון הכבדות של היישוב החל בתקופת המאורעות. המס הוטל בשתי דרכים מרכזיות: מס עקיף שהוטל כתוספת למחיר הנסיעה בתחבורה הציבורית, הסיגריות ועוד; ומטבע פח בערך של חצי מיל ששימש מעין הילך חוקי בין היהודים, אף שלא היה כזה.

28 כוונתו של הרב בביטוי זה היא לשניים מהמשוררים הבולטים בדור הפלמ"ח: חיים חפר (1925-2012) וחיים גורי (נולד ב-1923), שכתבו רבים מהפזמונים המזוהים עם הפלמ"ח.

מתרחש, זה לא המצב כיום.

ברשותך אני רוצה להמשיך מהנקודה הזאת ולשאול קצת על הבית עדי: שבו גדלת ובעיקר על הדמות של אבא שלך.

הרב שטיינזלץ: דמותו של אבי היתה בהחלט דמות מורכבת. אמא היתה כל ימיה תופרת, תופרת טובה מאוד. בכל משפחה של אמי היתה מעין צניעות אמתית; היא היתה יכולה להיות תופרת מפורסמת, אבל במקום זה היא תפרה בגדים מצוינים לכולם, ובכלל זה גם לי. מאז התקלקלתי; כשהייתי בן חמש הקפדתי מאוד על איך שאני לבוש, אין מה להתפלא - בן יחיד ועוד עם דודה וסבתא, ילד יחיד במשפחה. אז פינקו אותי וקיבלתי כל מה שרציתי.

ובאשר לאבא, בתחילה הוא היה בנאי, הוא הגיע לכאן ב'1924 והשתייך לשלהי העלייה השלישית-תחילת העלייה הרביעית; הוא קיבל גם את המלריה 'כמו שצריך' ואף נשאר לו סימנים. לצערי הוא היה איש שמיעט מאוד לספר על עצמו, ומה שנודע לי עליו היה מתוך ידיעות מקוטעות מפי אחרים. הוא היה בין ראשוני החברים בהסתדרות, היה לו שנים פנקס אדום. עם זאת הוא שמר בצורה מוזרה על קשר קרוב, אינטימי, עם המקום שבו גדל, עם התולדה שלו, עם התרבות שלו. כשהייתי בן עשר בערך, זה היה לפני המלחמה, הוא מצא בשבילי מישהו שילמד אותי תלמוד, אחד היידיים שלו, אדם שהגיע מצרפת ולימים היה לפרופסור לתלמוד. שאלתי אותו למה צריך לתלמוד את זה? אז הוא אמר לי - 'מה שאתה תגדל להיות אני לא יודע, אבל במשפחה שלנו לא יהיה "עם הארץ"'; זו אמירה שאני חוזר עליה באוזני אנשים רבים. מצד שני, הוא היה קשור לשומר הצעיר ונמנה עם הקבוצות השמאליות בתוכו; הוא היה בין המייסדים של שניים מקיבוצי התנועה (אחד מהם הוא משמר העמק), וכתב בעל המשמר.²⁹

הוא היה בן־אדם שנסע, וזה היה דבר מאוד לא טיפוסי אז. הוא לחם במלחמת האזרחים בספרד כמתנדב לצד הרפובליקנים בבריגדה הבינ־לאומית.³⁰ הוא זכר את התקופה הזאת וסיפר עליה מפעם

29 על המשמר היה עיתונה של תנועת השומר הצעיר, שהופיע בין השנים 1943-1995.
30 מלחמת האזרחים בספרד היתה מאבק בין גורמים ליברליים וקומוניסטיים ובין גורמים פשיסטיים בספרד בין השנים 1936-1939. המלחמה שיסעה את החברה הספרדית ובסופה תפס את השלטון במדינה המנהיג הפשיסטי פרנסיסקו פרנקו (1892-1975).

לפעם, כך למשל הוא הרבה לספר על ישראל בר, מי שהיה קרוב אצל בן-גוריון ולבסוף התגלה שהיה מרגל רוסי.³¹ אבי סיפר לי אז: 'אני ידעתי שהוא שקרן, משום שהוא סיפר שהוא היה במלחמת האזרחים בספרד והוא לא היה שם'.

עדי:

ואיך סיפור ההתנדבות של אביך במלחמת האזרחים הספרדית מסתדר עם העובדה שבחלק מהזמן הוא פעל מטעמו של הלח"י? הרב שטיינזלץ: אני לא ידעתי שהוא היה בלח"י. להפך, תמיד תהיתי - כל הילדים היו מתחלקים תמיד, לח"י-אצ"ל-הגנה, כל אחד עם הדעות שלו, הילדים אז היו מודעים פוליטית באופן רציני, דיברו על פוליטיקה הרבה מאוד בבית הספר; ולי נודעה השתייכותו למחתרת רק לימים.

לח"י היה ארגון שהכיל אנשים ממאה שערים ועד לכנענים; יונתן רטוש הוא דוגמה בולטת מאוד והיו גם דומים לו מן הצד השני; זו היתה קבוצה של קיצונים, זה הדבר היחיד שהיה משותף להם והם הסתדרו איכשהו יחד. באותה התקופה היו אנשים שהגיעו מכל צד, מכל פינה, והצטרפו ביחד בצירופים שכעת קשה להאמין שהם יכלו להיות קיימים. הצירופים הללו היו משמעותיים מאוד. אני למדתי בבית ספר דתי, מבחירה, בפירוש מבחירה. אבי היה גאה ביהדותו באופן יוצא מן הכלל, לא בהטפות, לא היה לו זמן להטפות. לאחר שנים הוא אמר לי: 'אתה יודע, אני לא מקפיד על

בלחימה במדינה היו מעורבים גורמים בין-לאומיים רבים. מול הפשיסטים שנתמכו בידי איטליה הפשיסטית וגרמניה הנאצית, הכוחות הליברליים נסתייעו בידי 'הבריגדות הבין לאומיות' שהורכבו ממתנדבים ושכירי חרב מ-50 מדינות ויותר.

31

ישראל בר (1912-1966) היה איש ציבור ישראלי המעורה במערכת הביטחונית. קורותיו של בר לפני עלייתו לארץ ישראל לוטים בערפל. במלחמת העצמאות הוא שימש עוזרו של יגאל ידין ועם תומה הוסיף למלא תפקידים שונים בצה"ל. בר הצטרף למפ"ם עוד בעת שירותו בצבא, נמנה עם הפלג השמאלי ולבסוף פרש מהמפלגה יחד עם משה סנה. כאשר הצטרף סנה אל מק"י החליט בר להצטרף אל מפא"י, ולמרות ביקורתו החריפה על מדיניותו של בן-גוריון קודם לכן הביע תמיכה מלאה בו. מעמדה חדשה זו נהייה למקורב לצמרת הביטחונית, הופקד על כתיבת סיפורה ההיסטורי של מלחמת העצמאות והרבה לפרסם פרשנויות צבאיות בדבר, במערכות ובעיתונים אחרים. בין השאר קשר בר קשרים חזקים עם גורמים בגרמניה המערבית. בשנת 1961 נתפס בעת מגע עם סוכן סובייטי ונידון ל-15 שנות מאסר. פרקים רבים בסיפור חייו נשארו לוטים באפלה. ראו: יוסי מלמן ואיתן הבר, המרגלים: פרשות ריגול במדינת ישראל, ידיעות אחרונות, תל אביב 2002, עמ' 115-131.

כשרות באופן מלא, אבל רק בארץ. בחוץ לארץ אני אוכל רק כשר'.
לי: נוסף על כך, אביך גם היה תלמידו של הלל צייטלין,³² גם הוא איש מורכב כשלעצמו.

הרב שטיינזולץ: כן בהחלט, הוא היה תלמיד של הלל צייטלין, יש עוד כמה מכתבים מצייטלין שנשארו אצלי. אחד מהמכתבים המוזרים שנשארו הוא מכתב שכתב צייטלין ליצחק שדה (שהיה תלמיד שלו גם כן) זמן קצר לאחר עלייתו של שדה לארץ.³³ במכתב שצייטלין מפנה לאבא שלי הוא מבקש שיעזור לשדה למצוא עבודה; בהמשך המכתב הוא ציין שכעת, לאחר ש'כמה מחברינו' - אבי, יצחק שדה ועוד כמה - עלו לארץ אולי ניתן יהיה להגשים את החלום של הקמת קומונה דתית. [צוחק] יצחק שדה!

הלל צייטלין היה בן אדם מעניין, אבל לא תמים ולא פשטני. העולם היה מורכב מאוד, אנשים יכלו להיות גם וגם. אבי סיפר לי פעם שהוא השתתף בוועדת היסוד של הפועל המזרחי, אמנם לא בתור חבר; ומצד שני הוא היה בשומר הצעיר, ולזמן מסוים הוא אף היה חבר ועדת התרבות של ההסתדרות מטעם השומר הצעיר. הבית שלנו היה בית מסורתי, וכפי שאמרתי אני הלכתי לבית ספר דתי. באותה התקופה הלכו אנשים לבית כנסת בשבת; אלה שלא הלכו, הלכו בראש השנה או ביום הכיפורים. אבי מעולם לא. ופעם שאלתי אותו על פי תומי, כילד, בעניין הזה. הוא אמר לי: בשבילי בית הכנסת הוא לא תאטרון; אם אני בא - אני בא להתפלל, אני לא בא להסתכל.

נעמה: בהקשר הזה של בית הגידול הדתי, אני מבקשת לשאול על האופן שבו תפסו אותך אחרים. בשנת 1988, כאשר זכית בפרס ישראל

32 הלל צייטלין (1871-1942) - הוגה דעות, סופר ופילוסוף יהודי שפעל במזרח אירופה. צייטלין נולד בקורמה (כיום בלרוס) למשפחה של חסידי חב"ד. הוא רכש השכלה תורנית וכללית רחבה והתקרב בהדרגה אל הציונות. הגותו של צייטלין מורכבת והשתנתה רבות במרוצת חייו. במהלך מלחמת העולם השנייה שהה בוורשה ונרצח בידי הנאצים.

33 יצחק שדה (1890-1952) - ממייסדי הפלמ"ח ומפקדו הראשון, אלוף בצה"ל, הרבה לעסוק גם בחינוך ובהגות. שדה נולד בלובלין שבפולין ולמד אצל הלל צייטלין. במהלך מלחמת העולם הראשונה שירת בצבא הרוסי, שם פגש את יוסף טרומפלדור (1880-1920). בעקבות מותו של טרומפלדור עלה לארץ ישראל ועמד בראשו של גדוד העבודה. השתלב בהדרגה בההגנה ועלה בדרגות בארגון. במהלך מלחמת העצמאות הקים את חטיבה 8, חטיבת השריון הראשונה של צה"ל, ופיקד עליה. להרחבה ראו: שלמה גזית, 'כוח המוח', מערכות, 447 (פברואר 2012), עמ' 70-71.

תיארה אותך העיתונות כאחד מראשוני החוזרים בתשובה בארץ. איך אתה תופס את תהליך ההתקרבות שלך אל הדת, בעיקר על רקע התקופה, שהרי שנותיה הראשונות של המדינה נתפסות דווקא כשנים של חילון.

הרב שטיינזולץ: זה לא בדיוק חילון, אז היתה הנחה או הרגשה כללית (וזה היתה גם דעתו המלומדת של בן־גוריון) שכל התופעה של דת לגבי היהודים היא תופעה שעתידה לחלוף. לכן חלק מהוויתורים שנעשו לדתיים היו ויתורים לא מטעמים פוליטיים אלא מהסיבה הזאת, אולי קצת מטעמים סנטימנטליים, שלא היו לבן־גוריון אבל היו לאחרים. בן־גוריון גדל בבית יהודי, הוא לא היה יותר חילוני במהותו מאשר בגין, שניהם לא שמרו מצוות. אבל בגין שמר על גינונים יהודיים, השתמש הרבה ב'ברוך ה', 'בעזרת ה' וכו', מה שבן־גוריון לא.

בסך הכול היתה בתחום הזה מוסכמה שיש תהליך קלאסי של הסיפור היהודי: החכם זה הדור הראשון; אחר כך בא המורד, זה הרשע, הדור השני; אחר כך מביא הרשע את הנכד לסבא והנכד שואל 'מה זאת?', זה התם, הדור השלישי; הנין, הדור הרביעי, כבר בכלל לא בא ולא יודע לשאול שאלות. זו היתה ההרגשה, שזו דרך העולם.

נעמה: אתה לא מרגיש שהלכת נגד הזרם בתהליך הזה של החזרה בתשובה?

הרב שטיינזולץ: הלכתי נגד הזרם! אני מגיל די צעיר למדתי לצפצף על כל מיני דברים. זה היה קצת אישי, קצת חברתי, אבל ברור שהיה נגד הזרם. יש תיאור פארודי על איך ילד בקיבוץ מתאר את החיים: קודם אתה הולך לגן, אחר כך בית ספר, אחר כך צבא, מתחתן, מביא ילדים, אתה נהיה אבא. אחר כך אתה נהיה זקן... ואחר כך אתה מתחיל ללכת לבית כנסת, אחר כך מתחיל לדבר יידיש...

עדי: אבל הרב מרגיש בנוח עם ההגדרה של 'חוזר בתשובה'? זו הגדרה שהוא מרגיש שהיא מתארת אותו?

הרב שטיינזולץ: תראה, אני לא מרגיש כך. אני לא הייתי טיפוס, מאחר שזה לא היה גל ולא תופעה; החוזרים בתשובה היו סוג של אנשים יוצאי דופן באופן בולט ביותר. לכל אחד ואחד סיפור ייחודי, אצלי זה היה בשנות העשרה המוקדמות וזה לא היה כתוצאה מעניין משפחתי. לשמחתי אתם לא עוסקים בפסיכולוגיה או בפסיכואנליזה, ברוך ה'; לא שזה אכפת לי, אבל בכל זאת. זה היה סוג של הליכה לחוד, מחשבה לחוד, התבוננות לחוד; ולמסורת היה כאן תפקיד מרכזי. אני זוכר שסבתי נהגה להדליק נרות ואחרי שהיא נפטרה אמי

שאלה אותי מי ידליק עכשיו. ענית לה שאם היא מרגישה בזה צורך אני אשמח להדליק, וכך הדלקתי נרות בבית במשך שנים. האם הדמויות שהסתובבו באותה תקופה בקטמון, הרב אליעזרוב, האדמו"ר מערלוי,³⁴ השפיעו עליך?

עד: הרב שטיינזליץ:

שמו האמתי לא היה אליעזרוב, שמו האמתי היה קזרנובסקי, אבל סבו היה בזמנו שליח בבוכרה והוא בחר שם שיהיה מתאים יותר לסביבה. הוא לימד אתי כשהייתי בן 15-16. בקטמון יושבו בתחילה פליטי העיר העתיקה, אחר כך הם עברו לצפון העיר כי חששו מהעתיד לקרות להם. הם הפסידו כמובן מבחינה כלכלית, ולענייננו נהיו חלק מהשכונות החרדיות בצפון העיר, אבל בקטמון זו היתה חברה אחרת, מעורבת מאוד.

יושבי העיר העתיקה היו דמויות בפני עצמן, הכרתי כמה מהן אבל הייתי ילד, נהגתי להסתובב ברחובות ירושלים ולהשתולל קצת. הרב אליעזרוב שלמדתי אצלו השפיע עלי, הגעתי אליו במקרה, נקשרנו והיינו ביחסים טובים עד יומו האחרון. במובן מסוים גם הוא היה דמות קצת יוצאת דופן, שנים הוא שימש רב של האסירים, הוא מילא את התפקיד הזה אחרי הרב אריה לוי.³⁵ הוא היה יהודי ירושלמי שהיה לו מספיק אומץ או רצון לבוא לשם ולבלות שם את זמנו. הוא לא היה איש של העולם המודרני, אלא יליד חברון ומה שניתן לכנות איש 'היישוב הישן'. היתה לי תחושת קשר אליו והערכה, הוא היה בן אדם עם לב גדול, דבר שניכר בדבריו, לא איזו דמות גדולה ומרוחקת, אלא אדם שאפשר לאהוב אותו.

היה גם הרב מינצברג,³⁶ גם הוא אחד הרבנים האחרונים של העיר

34 הרב יוחנן סופר (1923-2016), שכונה האדמו"ר מערלוי, נולד בעיר אגר (ערלוי) שבהונגריה, דור חמישי לחת"ם סופר. בשנת 1950, לאחר השואה, עלה לארץ עם שרידי קהילתו והתיישב בשכונת קטמון בירושלים. דמותו של האדמו"ר מערלוי שישב מחוץ לשכונות החרדיות בצפון העיר היתה מוכרת מאוד בעיר. ראו: יאיר אטינגר, 'רבי יוחנן סופר, האדמו"ר מערלוי, מת בירושלים בגיל 93', הארץ, 22.2.2016.

35 הרב אריה לוי (1885-1969) היה המשגיח של תלמוד תורה 'עץ חיים' בירושלים ומייסדה של ישיבת 'בית אריה'. הרב לוי נודע בכינוי 'רב האסירים' בשל ביקוריו התכופים בבתי הכלא, בבתי החולים ובבתי המצורעים של ירושלים. הוא נולד באורלה שבפולין, למד בישיבות סלוצק וסלונים שהשתייכו לתנועת המוסר ולאחר מכן אף בישיבת וולוז'ין. בשנת 1905 עלה לארץ ישראל, התיישב בירושלים והוסמך לרבנות.

36 ישראל זאב מינצברג (1872-1962) - אב בית הדין של קהל החסידים בעיר העתיקה עד לנפילתו של הרובע היהודי במלחמת העצמאות. הוא נולד בטורבין שבפולין והוסמך לרבנות בלובלין.

העתיקה, שהגיע לשיבה טובה. הוא היה אב בית הדין של החסידיים בירושלים והיתה לו משפחה מיוחסת מאוד מכל הצדדים. הכרתי אותו בבית הכנסת במקרה, שם הוא היה הרב הגדול, והייתי אצלו בבית פעם או פעמיים. רק לאחר זמן גיליתי שאנחנו גם קרובי משפחה רחוקים. הוא היה דמות אחרת, תקיפה הרבה יותר. למשל, היתה לו דעה מעניינת בנוגע להלכות שמיטה: הוא טען שאסור למכור את האדמה, אבל אם מכרו אותה - המכירה היא מכירה;³⁷ והוא היה הולך לחנות לקנות כדי שיראו שהוא איתן בדעתו. היתה לו תקיפות אישית - בנם של קדושים - זו היתה דמות להסתכל עליה.

עדי:

ברשותך אנחנו רוצים להתקדם בשנים ולשאול על מפעל התלמוד שהרב מוזהה אתו. נבקש לפתוח בשאלה טריוויאלית - מדוע דווקא התלמוד מכל הקורפוס היהודי?

הרב שטיינזלץ:

ראשית אני גיליתי שבאשר ליחס אל התלמוד יש לאנשים גישות שונות. יש אנשים שהתגובה שלהם לתלמוד היא שזה ספר מסובך מאוד. לא רק מפני שהוא כתוב בארמית, זו לא מכשלה גדולה - זו שפה מאוד קרובה לעברית ואת הארמית של התלמוד ניתן ללמוד בקלות; אלא שהתלמוד הוא ספר מסובך ומורכב עם גישה מורכבת. יש אנשים שלעולם יהיה להם קושי עם הספר, עם התכנים, עם הפרטים ועם המבנה; קושי אידאולוגי, קושי סטרוקטורלי או קושי מחשבתי.

אני כשלעצמי קראתי לא מעט, עד גיל עשר סיימתי לקרוא את

37 שמיטה היא המצווה שלא לעבד את הקרקע בשנה השביעית ולהפקיר את פרותיה. בשנותיה הראשונות של התנועה הציונית עוררה סוגיית השמיטה פולמוסים רבים. בדבריו מתייחס הרב להיתר מכירה, פתרון שגובש בראשית הציונות ולפיו נמכרת האדמה זמנית לגוי וכך מתאפשר לבצע בקרקע חלק מהמלאכות שאסרו חכמים לבצע במהלך השמיטה. פתרון זה היה נושא למחלוקת רבנית ארוכת שנים הנמשכת עד ימינו. יישום היתר המכירה על ידי הרבנות הראשית בישראל, שהחל בתקופתו של הרב אברהם יצחק כהן קוק (1865-1935) הוא אחת מנקודות ההתנגדות המרכזיות של גורמים חרדיים לפעולתה. ראו: אריאל פיקאר, 'מהיתר מכירה לאוצר הארץ: תמורות ביחסה של הציונות הדתית לשמיטה ולמדינה', בתוך: בנימין בראון ואחרים (עורכים), על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית, ספר היובל לכבוד אביעזר רביצקי, ב, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"ב, עמ' 943-963; אריה אדרעי, 'שורשי הפסיקה הציונית-דתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה', שם, עמ' 833-896; יעקב אריאל, 'היתר מכירה עם קום המדינה', התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 364-371.

כל הספרים לילדים בספרייה, והיו חייבים לתת לי ספרי מבוגרים. וכך המשכתי לקרוא הלאה. אבל אני לא מכיר ספר שהוא דומה לתלמוד, זה ספר ייחודי ויש אנשים שמגלים את זה כמו שאני גיליתי. מספרים שהיו שואלים את היינה איך הוא מרגיש בפריז, אז הוא ענה שכששואלים דג במים איך הוא מרגיש הוא עונה: כמו היינה בפריז.³⁸ כשהגעתי לתלמוד זו היתה התחושה עבורי - כמו דג במים, זה לא היה אתגר בשבילי לתלמוד וללמוד וללמוד. יש לי עכשיו נכד שיושב ומבלה לילות בלימוד, הוא אמנם גדל בעולם אחר, אבל גם הוא יושב ככה ומשקיע את עצמו בזה, אני מביט בו ונזכר שכך הייתי גם אני.

דבר נוסף, שהוא הדבר המהותי, הוא שנעשינו עם של תנ"ך. לפני שנים הייתי כותב בהארץ, ובאחד המאמרים התייחסתי לפגם החינוכי המהותי שיש בישראל. כי נוצר כאן עם שהתרבות שלו בנויה במידה רבה על התנ"ך ולא על התלמוד. כל מי שלומד תנ"ך נעשה נביא קטן וזה מה שקורה בישראל, כולם נביאים קטנים: הנפת, הפחח, הסנדלר, בעל המכולת... ואפילו להבדיל חברי כנסת; כולם נביאים שאומרים לי מה האמת. לעומת זאת התלמוד הוא ספר של דיאלקטיקה, ספר של משא ומתן; וזה מה שחסר פה, מבחינה תרבותית זה החסר המהותי הגדול. אין פה אסכולה או דרך שבה אני יכול לשוחח עם מישהו, להתווכח עם מישהו, שאנחנו יכולים להסכים או לא להסכים - כמו בגמרא. לכן כתבתי שזה הפסד שגורם כמה וכמה נזקים לעולם התרבות הישראלי, זה שהוא תנ"כי כל כך.

עדי: ומתוך כך, מה הקשר אל התפיסה המזוהה עם חב"ד של 'זיפוצו מעיינותיך'³⁹?

הרב שטיינזליץ: זה לא קשור. הקשר שלי עם חב"ד היה קיים במידה מסוימת, אבל הוא לא היה קשור לעניין הזה. זה היה רצון אישי שלי, לא הייתי צריך לקבל אותו מאחרים.

38 היינריך היינה (1797-1856) היה משורר גרמני שגולד כיהודי בעיר דיסלדורף. לאחר הצלחתו הספרותית ועקב רדיפתו בפרוסיה בשל עמדותיו הפוליטיות היגר ב-1831 לפריז. בפריז שלאחר 'מהפכת יולי' ועלייתו לשלטון של המלך לואי-פיליפ (1773-1850) נהנה היינה מחופש ספרותי והיה לאחד האישים הבולטים בעיר הקוסמופוליטית.

39 'פוצו מעיינותיך חוצה' הוא עיקרון חסידי הגורס כי יש להפיץ את התורה בקרב רבים ולא לשמרה רק עבור יודעי דבר. מקורו של הביטוי באיגרת ששלח הבעל שם טוב מייסד החסידות לגיסו ר' גרשון קיטובער במאה ה-18.

לי: המפעל שלך גם משמש כיום מוסדות שמוגדרים 'הדות מתחדשת', איך הרב רואה את זה?

הרב שטיינזלץ: אספר לך סיפור, אני זוכר שלפני כמה שנים הגיע אלי איזה כומר ואמר לי 'אתה כתבת את זה בשבילנו?'. אז לא כתבתי את זה בשבילו או בשביל אף אחד במיוחד. זה נכתב בלשון, בסגנון ובמגמה שזה יהיה נגיש. אני אומר לכם דבר תורה שאולי יגרום לכם נזק רוחני כבד: יש ביטוי שהקב"ה אומר 'הלוואי אותי עזבו ותורתי שמרו, מתוך שהיו מתעסקין בה המאור שבה היה מחזירן למוטב';⁴⁰ זו היתה גישתי תמיד ומתוכה הקמתי את המפעל הזה ואני עושה את כל אותם דברים שאני עושה. תכניתי היא לצאת לפנסיה בעוד 140 שנה, אז אפרוש או לפחות אחשוב אם כדאי או לא. אבל אני עובד כל הזמן, אפילו אולי ביתר שאת, יותר ממה שעבדתי פעם. הנקודה מבחינתי היא במשפט שיצרתי: 'Let my people know'.

עדי: כאשר אנחנו מסתכלים על הביקורת שהופנתה כלפי המפעל הזה, אולי זה מקורה? אולי היו כאלה שחשבו שעדיף לשמור את התלמוד גנוז ליודעי ח"ן?

הרב שטיינזלץ: זה ודאי חלק מההרגשה שלי, וחלק נוסף הוא שהביקורת היתה פרטית ולא בהכרח הוגנת. זה כבר סיפור אחר, היתה לי תחושה של התנגשות פרטית, בסופו של דבר, אם להגיד מחמאות, יש כל כך הרבה חיקויים, אז מסתבר שהרעיון בכל זאת היה רעיון טוב. הרעיון המרכזי היה לעשות את הדבר הזה נגיש וזה לקח הרבה זמן. בהתחלה הייתי האיש היחיד שעבד על הפירוש, כותב מהתחלה ועד הסוף; אחר כך כשהעניין התרחב קצת יכולתי להרשות לעצמי להרחיב את צוות העובדים. היה נראה לי שביאור לגמרא זה מה שחסר ואמנם כתבתי על זה אחרי שנים, שהיתה בזה מידה לא מבוטלת של היבריס.

לי: אבל הצלחת בזה בסוף.

הרב שטיינזלץ: כן.

לי: החזון הרשמי של ארגון 'שפע', המרכז את פעילותו של הרב,

40 מתוך מדרש איכה רבה: 'ר' הונא ור' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא אמרי: כתיב (ירמיה ט"ז) ואותי עזבו ואת תורתי לא שמרו, הלוואי אותי עזבו ותורתי שמרו, מתוך שהיו מתעסקין בה המאור שבה היה מחזירן למוטב. רב הונא אמר למוד תורה אע"פ שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה'.

מוגדר כיצירת 'תנועת תחיה (רנסנס) יהודי',⁴¹ איך נראית תנועת התחייה הזאת?

הרב שטיינזליץ: רנסנס זה לידה מחדש, משמע שזה לא שברירה של כלים או הריסה, רנסנס יכול להיות מהפכני אבל הוא אינו מהפכה. הנקודה היא שחלק מרכזי בעולם הדתי עדיין מפחד; זה מזכיר לי אנשים העומדים על חומה עם נשק ותותחים, אבל האויב כבר מת מזמן. העולם הישראלי נעשה חילוני יותר, אבל החברה היא מסורתית בסופו של דבר. ואני מכיר היטב את החברה הישראלית. הזמינו אותי הרבה לקיבוצים, ויכולתי לומר להם שאני לא מפחד שהרי התעודות הסוציאליסטיות שלי טובות משלהם; כמה אנשים יכולים להתפאר בזכות אבות כזו?

אגב, החברה הישראלית היא לא חברה דתית גם מכיוון שהיא בכלל לא חברה אינטלקטואלית. אם תקראו חומרים מועידות המורים הראשונות תמצאו שם אמירה מפורשת שאנחנו יותר מדי אינטלקטואלים וצריך ליצור אנשים שיהיו חיילים ועובדי אדמה. כל זה בנוסח של סוציאליזם, בהתאם לאידאליים של דוסטויבסקי. וגם כיום הגישה הזאת ממשיכה להשפיע?

עדי: הרב שטיינזליץ: גם כיום. גם פעם, וגם כיום להיות הילד הכי מבריק בכיתה זו לא תמיד מחמאה, זה לא תמיד עונג: יש מקומות שמרביצים לילד כזה, שמתייחסים אליו כאל מצורע כי הוא אינטלקטואל. הנקודה הזאת של לנסות להיות הכי טוב, הכי מוצלח, הכי מוכשר - במשך שנים עבד החינוך הישראלי על ניסיונות לבנות שוויוניות, כולם שווים וככל שכולם יהיו שווים יותר יהיה טוב יותר. הבעיה היא שאנחנו מאבדים את האש המהותית שלנו בשביל חלום שמעולם לא היה יכול לקרות.

באחד הספרים שכתבתי עסקתי בשאלה 'מהו יהודי', אחד הפרקים עוסק ביהודי בתור שחקן טראגי. טענתי שליהודי יש כישרון מדהים לעשות מימיקה של חברה, הוא מחקה את הסביבה בכל מקום. למשל, אם אני רוצה לדעת איך נראה צרפתי טיפוס, אני צריך למצוא דור שני או שלישי של מהגר יהודי לצרפת, הוא יותר צרפתי מכלל צרפת; כך בכל מקום. לדעתי, כאן בארץ שלנו לא היתה מימיקה של השכנים, אז את מי מחקים? באמריקה אני

41 חזון זה מופיע בדף 'חזון שפע' שבאתר האינטרנט של הארגון (אוחזר ב-2.9.2016): <http://www.hashefa.co.il/document/69731,7493,3.aspx>

יודע את מי מחקים, באנגליה אני יודע את מי מחקים, אבל מה כאן? אני טענתי שבארץ אנחנו מחקים מושג מעורפל של הגוי באופן כללי. אנחנו מצאנו דמות אידאלית של הגוי - פשוט, חומרי, גשמי, שמבין בעולם הזה, שאולי לא יודע לקרוא גמרא עם תוספות אבל יודע להשתמש באקדה - ואנחנו מנסים לחקות אותה. אם ניקח למשל את הספר אקסודוס,⁴² שהיה ספר לא טוב אבל השפיע בזמנו בצורה עצומה, והרבה מההתעוררות היהודית ברוסיה היתה בזכותו, הגיבורים שם הם סוג של חיות בלונדיות. מבחינה זו, זה חלק של החלטה מודעת, זה לא היה כישלון חינוכי, במובן מסוים זה היה הישג חינוכי - שהצלחנו לשטח את עצמנו. זה לא רק שאנחנו לא נצליח להיות חיות בלונדיות אלא שאנחנו מאבדים את יתרון הערך שלנו. זה כל פעם עולה מחדש, אבל האיש החכם, האיש הנבון, האיש המשכיל, הוא יצא מהמודה ולכל היותר יש לו חיקויים פסידו־אינטלקטואליים. למשל עיתון כמו הארץ הוא עיתון פסידו־אינטלקטואלי. אני לא מדבר על הדעות הפוליטיות שלהם, גם לא על העמדות הדתיות שלהם, אלא על העמדה הזאת, על היעדר העמקות של ההשכלה.

האם הביקורת הזאת רלוונטית גם לעולם התורה?

עדי:

הרב שטיינזלץ: בעולם התורה יש גם כן דברים כאלה. עולם התורה גדל באופן כמותי. יש יותר ישיבות משהיו אי פעם. קשה להיעשות 'הרב הגאון', וכיום נוצר מצב שסתם רב הוא 'הרב הגאון', לא פחות. מאז החזון איש⁴³ אין כתיבה עצמאית גדולה, יהודים יושבים ולומדים

42 הספר אקסודוס עוקב אחרי סיפורה של אניית המעפילים 'ציאת אירופה תש"ז'. מחברו הוא הסופר היהודי אמריקני לאון יוריס (1924-2003). הספר יצא לאור ב-1958, היה לרב מכר ותורגם לשפות רבות. בשנת 1960 הוא עובד לסרט קולנוע בידי הבמאי היהודי אמריקני אוטו פרמינגר (1905-1986). בתפקיד הראשי הוצב שחקן הקולנוע פול ניומן (1925-2008) וצילומיו התקיימו ברובם בארץ. להרחבה ראו: אביבה חלמיש, 'אקסודוס: סרט ששינה את ההיסטוריה', בתוך: חיים בראשית, שלמה זנד ומשה צימרמן (עורכים), קולנוע וזיכרון: יחסים מסוכנים, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2004, עמ' 341-359.

43 הרב אברהם ישעיהו קרליץ (1878-1953) המכונה 'החזון איש' היה מהמנהיגים הבולטים של היהדות החרדית במאה ה-20. הוא עסק בפסיקת הלכה, בפרשנות לתלמוד ובדיניות. החזון איש נולד בעיירה קוסובה שברוסיה (כיום בלרוס), את מרבית לימודיו עשה כילד בעיירתו ולתקופה קצרה למד בישיבת בריסק ואצל הרב חיים עוזר גורדו־ינסקי (1863-1940) בוילנה. בשנת 1933 עלה לארץ ישראל, השתקע בבני ברק והיה לגורם מרכזי ב'אגודת ישראל'. ב-1952 נפגש עם דוד בן-גוריון

וכותבים עבודות פרטיות שהן אפיגונים.⁴⁴ זו בעיה כי צריך לעשות דברים בהיקף גדול יותר, לגשת לבעיות חמורות יותר, יש בעיות אמתיות שהזמן גורם להן, שהיסטוריה גורמת להן - לא די לנו שנלך בעקבי הצאן.

עדי: מה הן אותן סוגיות גדולות?

הרב שטיינזלץ: מדינת ישראל היא סוגיה גדולה. הצינונות היתה בעצם תנועה אמביוולנטית: מצד אחד היא היתה תנועת התבוללות קיצונית, ומצד שני היא היתה תנועה משיחית. שני העולמות המתנגשים הללו שוצפים בתוכה. מצד אחד הצינונים רוצים להיות כעמי הארצות, לעבוד לעץ ואבן, להיות כמו איזה גרמנים ולכן נוסעים לשם - למרות שזו גרמניה - כי זה מקום שקט, שלו, רענן; לקבל את הייעוד שלנו יותר בזול. מצד שני טון משיחי היה לכולם, ל'בוטינסקי ולבן-גוריון ולהרצל, המשיחיות היתה חלק מכולם. בכלל, המשיחיות היא התסביך של העם היהודי. זה לא יוכוח בין העולם הזה לעולם הבא, השאלה היא איזה מין עולם הזה אני רוצה. מדינת ישראל נמצאת בבעיה גדולה סביב השאלה אם זו 'מדינה יהודית' או 'מדינת יהודים'. הייתי אומר שהמדינה רצתה להיות מדינה יהודית באיזשהו שלב אבל הפכה להיות מדינת יהודים. כיום היא הופכת להיות מדינת יהודים ופלשמורה.⁴⁵ כמוכן, אין לי טענות כלפי הפלשמורה בגלל צבע עורם, יש לי טענה בגלל חוק השבות שאומר שיהודי שהמיר את דתו איננו נכנס.⁴⁶ מנסים

בפגישה שהיתה לסמל ליחסי דתיים וחילוניים בשל 'משל העגלה הריקה והעגלה המלאה'. סדרת ספריו של הרב קרליץ חזון איש מכילה עשרים ושניים כרכים ובהם חידושי תורה והלכה.

44 מיוונית ἐπιγονοί (מילולית: זה שנולד אחרי) - יצירות המחקות יצירות קודמות.

45 פלשמורה הוא כינוי לצאצאי הקהילה היהודית באתיופיה ('ביתא ישראל') שהתנצרו במאה ה-19 בעקבות לחץ המיסיון ושמרו על זיקה משתנה ליהדות. מדינת ישראל התחבטה בשאלת עלייתם לארץ, בעיקר בשל התקבצותם של רבים מהם במחנות מעבר של הסוכנות היהודית. על פי החלטה 2948 של ממשלת ישראל משנת 2003 הוחלט לאפשר לצאצאים של אימהות יהודיות לעלות לארץ ולעבור 'גיור לחומרא'. באוקטובר 2013 הסתיימה עליית בני הפלשמורה זכאי העלייה במבצע 'כנפי יונה', אולם גם כיום מבקשים בני פלשמורה נוספים לעלות - למקצתם יש משפחה בארץ.

46 סעיף 4ב לחוק שנוסף בשנת 1970 קובע כי 'לענין חוק זה, "יהודי" - מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת'. הצורך בהוספתו של סעיף זה התעורר לאחר בג"ץ האח דניאל (1962) שעסק ביהודי שהתנצר וביקש לקבל את זכויותיו כעולה ובג"ץ

להכניס לישראל עוד ועוד אנשים, אבל מה יהיה עם האנשים האלה? מה רוצים ליצור כאן?

זו אחת הבעיות הגדולות שאני רואה מבחינה אידאולוגית אצל ה'קוקניקים' [חסידי הרב קוק].⁴⁷ כתבתי על כך לפני שנים רבות מאמר שעד היום לא סלחו לי עליו, ובו טענתי שבהגותו של הרב קוק היתה אותה בעיה שהיתה בהגותו של המהר"ל,⁴⁸ היא יצרה לשון פרטית ולכן איש לא יכול להמשיך אותו. אין לי בעיה שהמדינה תהיה 'ממלכת כהנים וגוי קדוש',⁴⁹ אבל זה לא משהו שאתה מכריז עליו שקורה מחר בבוקר לפי החלטה של הכנסת או של גורם אחר.

נוסף על כך יש עוד בעיות, טכנולוגיות; חשמל וכל מה ששייך לו זו בעיה הלכתית, העולם נמצא בשינוי.

היו באות לשיעורים שלי כמה מהפמיניסטיות הגדולות של אמריקה, אני מסתדר אתן - אף שאני בכלל איני פמיניסט. אולי בגלל זה אני מסתדר אתן, אני לא מנסה להחניף להן או לומר כמה שהן נחמדות. חלק מהבעיות ההלכתיות בנושא הזה קשורות לעתיד ואיך שהעולם יתקדם. הנשים הפמיניסטיות בזמננו כבר לא שורפות חזיות עד כמה שאני יודע, הן הגיעו למסקנה שזה לא היה רעיון כל כך חכם: זה לא טוב לחוזה, זה לא טוב לשום

שליט (1970) שעסק ברישומם של ילדים לנישואים מעורבים כיהודים.

47 הרב אברהם יצחק הכהן (הראי"ה) קוק (1865-1935) היה הרב הראשי האשכנזי הראשון לארץ ישראל, מקימה של הרבנות הראשית, פוסק הלכה והוגה דעות שהשפיע על הצינונות הדתית. ישיבת 'מרכז הרב' שהקים בשנת 1924 התייחדה בכך שהעברית הונהגה בה כשפת דיבור. ספריו של הרב קוק נכתבו בשפה ייחודית בעלת אלמנטים שיריים, ששילבה עברית האופיינית לתקופת התחייה, מושגים פילוסופיים שונים וביטויים הלכתיים. ייחודיותה של שפתו הובילה אף להוצאת 'מילון' המשמש ספר עזר ללומדים את הגותו: יוסף קלנר, מילון הראי"ה: ערכים ומונחים בכתבי הרב, עטרת כהנים, ירושלים תשע"ג.

48 רבי יהודה ליווא בן בצלאל (1520-1609), שכונה 'מהר"ל מפראג', היה פוסק הלכה, הוגה דעות ואיש קבלה. כתבי המהר"ל מאופיינים בעברית ייחודית והם מספרי הבסיס של לימודי האמונה בעולם הישיבות. הגותו השפיעה עמוקות על עולם המחשבה היהודי בשנים הבאות.

49 על פי שמות, יט ה-ו: 'ועתה אם שמוע תשמעו בקלי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגלה מקל העמים כי לי כל הארץ. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל'.

דבר אחר. השאלה מה קורה בשדה הזה? הנשים רוצות להיות יותר גברים מהגברים? אני מכיר בחורות שהולכות ליחידות כמו קרקל,⁵⁰ והשאלה - זה צריך להיות אידאל של נשים? העובדה שאישה יכולה להיכנס למשל לשייטת 13,⁵¹ האם זה אומר שהיא רוצה? אחד הדברים שמלמדים שם זה להרוג איש אחד על אחד, ודאי יש כאלה שמרותקות, אבל האם כולן?

ובאשר לעולם התורה? לא רחוק מ'מקור חיים', הישיבה שהרב הקים, נמצא בית המדרש לנשים במגדל עוז⁵² ויש שם תלמידות חכמים...

הרב שטיינזולץ: הייתי שם וזרקו אותי... אם לא זרקו אותי אז לא הזמינו פעם שנייה ובצדק. שאלתי אותן: 'מה אתן יושבות פה? לאן זה מוליך?', והן לא ידעו לענות לי תשובה טובה. אני לא יודע לאן זה מוליך, האם זה מוביל לכל מיני רבניות כמו ברוריה,⁵³ או שזה מוליך לכל מיני ינטל'ס.⁵⁴ אני לא יודע, אז זה לא עתיד להיות חיקוי, כמו הנשים שלובשות טלית.

פגשתי פעם רבה בבית כנסת רפורמי, נחמד מאוד, היא הולכת בכיפה, שאלתי אותה: אולי תציעי את הכיפה גם לבעלך? יש משחקים. השאלה אם משהו חדש יוצא, אם יש רעיונות חדשים?

50 גדוד קרקל (גדוד 33) הוא גדוד חי"ר קל המשלב לוחמים ולוחמות, פעיל באזור הערבה וכפוף לחטיבה המרחבית שגיא. בעקבות גדוד קרקל הוקמו בצה"ל גדודים מעורבים נוספים: גדוד אריות הירדן הכפוף לחטיבה המרחבית בקעה וגדוד ברדלס הכפוף לחטיבה המרחבית ערבה.

51 על פי דובר צה"ל, נשים משרתות בשייטת 13 למן מארס 2013, ראו: שחר רופין, 'לראשונה: נשים ישולבו גם בתפקידים מבצעיים בשייטת 13', אתר צה"ל: <http://www.idf.il/1133-20451-HE/IDFGDover.aspx> (אוחזר ב"14.12.2016).

52 מדרשת מגדל עוז היא מבתי המדרש הבולטים לנשים בישראל. המדרשה ממוקמת ביישוב מגדל עוז שבגוש עזיון והיא חלק ממוסדות ישיבת 'הר עזיון'. בראש המדרשה, שהוקמה ב"1997, עומדת הרבנית אסתי רוזנברג.

53 ברוריה היא תלמידת חכמים שדבריה נזכרים בתלמוד, בתו של רבי חנניה בן-תרדיון ואשתו של רבי מאיר. ברוריה מתוארת כמתנגדת לאמירה 'אל תרבה שיחה עם האישה' ודנה עם חכמים בענייני הלכה והגות.

54 ינטל היא דמות בדיונית שהופיעה לראשונה בספרו של יצחק בשביס-זינגר (1904-1991), במחזמר מאת לאה נפולין ובסרט מוזיקלי (תסריט, בימוי ותפקיד ראשי ברברה סטרייסנד). על פי סיפור העלילה, ינטל היא בת של מלמד כפרי, המתחזה לגבר כדי ללמוד בישיבה וחווה על רקע זה משבר רגשי. ראו: יצחק בשביס-זינגר, ינטל, בחור הישיבה, עם עובד, תל אביב 1990.

עדיין לא. האם תבוא איזו אישה אשר רוח בה, כמו דבורה? איני יודע.

עדי:

לסיום, איך הרב היה רוצה שהפעילות שלו, מפעל פירוש התלמוד ומפעלים אחרים, תיזכר בעתיד?

הרב שטיינזולץ:

אני לא חשבתי מעולם מה יהיה כתוב על המצבה שלי, זה לא כל כך מעסיק אותי. אבל כן מעסיק אותי מה ייזכר. עשיתי משהו, אבל לא עשיתי מספיק, לא עשיתי אפילו מקצת הדברים שרציתי לעשות. כתבתי כך וכך ספרים, יפה מאוד; נתתי כך וכך הרצאות, יפה מאוד; כתבתי מאמרים כחול אשר על שפת הים; זה לא מספיק. מה הייתי רוצה לעשות? הייתי רוצה להשאיר עץ קטן שיצמח.

אספר לכם סיפור אחרון. בגינה שלי שתלתי לפני שנים שני ברושים, אחד נגנב והשני היה ברוש קטן והראש שלו נקטם. פשוט ריחמתי עליו, לקחתי את הראש והצמדתי אותו בנייר דבק לגדם שעוד היה טרי. לא עשיתי עוד שום דבר, נתתי לו לצמוח, קיוויתי שהשבר יתאחה. כיום הברוש הזה הוא כמעט שלושה מטרים בגובה, עץ אדיר! זה מה שהייתי רוצה לעשות, לשתול ברוש קטן, אפילו קצת קצוץ, שיגדל ויהיה לעץ גדול.